

Gerçeğin ve Kurgunun Sınırında: Walid Raad ve Atlas Grubu Çalışmaları

On the Border of the Truth and Fiction: Walid Raad and the Atlas Group Studies

Muhammet Fatih Gök, *Resim Bölümü, Adıyaman Üniversitesi*, 0000-0001-9686-7888

Özet

Bu makalede Lübnanlı sanatçı Walid Raad'ın sanatına dair bir inceleme yapılmıştır. Raad'ın sanatında kullandığı arşivleyici tutumun, çalışmalarının kavramsal, estetik ve politik içeriği ile ilişkisi araştırılmıştır. Bu amaçla yazılmış olan makalede Raad'ın sanat yaratımındaki yaklaşımı onun Atlas Grubu Projesi ile sınırlı olarak ele alınmıştır. Bu sınırlar dâhilinde hem Walid Raad'ın sanat görüşüne dair genel bir çözümleme, hem de Atlas Grubu Projesinin özel ve evrensel içeriğine dair kapsamlı bir inceleme imkânı doğmuştur. Atlas Grup Projesi üzerinden gerçek olan, gerçek olduğunu iddia eden ve kurgusal olanın ne olduğu; sınırlarının ne olduğu ve aynı zamanda bu sınırların nasıl bulanıklaşabileceği meselelerinin sanat alanı üzerinden tartışılmasının olanakları araştırılmıştır. Eserlerinin manipülatif boyutu, Raad'ın kurgusal eser metinleriyle birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmada, bir sanatçı ve projesi merkezinden sanat ve hakikat sorununu inceleyen nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Raad'ın Atlas Grubu çalışmalarının analizi, çalışmanın karmaşık kurgusal boyutunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü sanatçı tarafından gerçek olduğu iddia edilen tarihsel verinin çarpıtılmış boyutlarını ayırt etmek izleyici açısından her zaman kolay değildir. Ayrıca sanat alanında tarihsel veriden yola çıkarak yaratmanın çeşitli olanaklarına dair yapılan bu çalışma, olası diğer çalışmalar için yeni sorular sorma potansiyelini ortaya çıkarır. Son olarak, Atlas Grubu çalışmasının analizi ile tarihsel veri ve onu anlama biçimlerimizin yeniden gözden geçirilmesi üzerine katkı sunmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Walid Raad, kurgu, gerçek, fotoğraf, arşiv sanatı, sanat, performans.

Akademik Disiplin(ler)/Alan(lar): Sanat, fotoğraf, performans.

Abstract

This article analyzes the art of Lebanese artist Walid Raad. The relationship between Raad's archival approach in his art, and the conceptual, aesthetic, and political content of his work is explored. In this article, Raad's approach to artistic creation is limited to his Atlas Group Project. Within these limits, both a general analysis of Walid Raad's view of art, and a comprehensive examination of the specific and universal content of the Atlas Group Project, have been possible. Through the Atlas Group Project, the possibilities of discussing the issue of what is truth, what claims to be truth, and what is fiction, as well as what are the boundaries and at the same time how these boundaries can be blurred through the field of art have been explored. The manipulative dimension of his works is discussed together with Raad's fictional work texts. In this context, the study adopts a qualitative research method that examines the problem of art and truth from the center of an artist and his project. The analysis of Raad's Atlas Group works is important for a better understanding of the complex fictional dimension of the work since it is not always easy for the viewer to distinguish the distorted dimensions of the historical data claimed to be real by the artist. Moreover, this study of the possibilities of creating from historical data in the field of art opens the potential to raise new questions for other possible works. Finally, the analysis of the Atlas Group work aims to contribute to a reconsideration of historical data and the ways in which we understand it.

Keywords: Walid Raad, fiction, truth, photography, archival art, art, performance.

Academical Disciplines/Fields: Art, photograph, performance.

- Sorumlu Yazar:** Muhammet Fatih Gök, Resim Bölümü, Adıyaman Üniversitesi.
- Adres:** Adıyaman Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü. Altınşehir. 02040. Merkez/Adıyaman
- e-posta:** m.fatihgok@msn.com
- Çevrimiçi yayın tarihi:** 23.01.2024
- doi:** 10.17484/yedi.1292237

Geliş tarihi: 04.05.2023 / **Kabul tarihi:** 07.10.2023

1. Giriş

Arşiv, hafıza, bellek, tarih, tanıklık gibi kavramlar üzerine sanat ve kuram alanlarında yapılan çalışmalar son yıllarda oldukça artmıştır. Hatta öyle ki; “Son otuz yıl 'tanıklık çağı' olarak tanımlanmaktadır” (Wallen, 2011, s. 277). Tanıklığın belleği ve bireyin hafızası gibi meseleler de nispeten güncel tartışma alanlarıdır.

Walid Raad, Orta Doğu'nun, özellikle de Lübnan'ın sosyal, politik ve kültürel karmaşıklıklarını sanatı aracılığıyla araştıran Lübnanlı bir çağdaş sanatçıdır. Raad'ın arşivsel çalışmaları, onlarca yıl savaş ve siyasi çalkantılar yaşamış olan Lübnan'ın siyasi ve toplumsal tarihinden yola çıkmaktadır. Raad'ın çalışma pratiğinin özünde genellikle gerçek ve kurgu, geçmiş ve günümüz gibi ikili anlamlar arasındaki sınırları bulanıklaştıran ayrıntılı kurgusal anlatılar vardır. Çok disiplinli bir sanatçı olarak film, fotoğraf, kolaj, performans gibi farklı biçimlerde çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Raad, Arab Image Foundation (Arap Görsel Vakfı) üyesidir. Vakıf 1997 yılında Beyrut'ta kurucu üyeler Samer Mohdad, Fouad Houry, Akram Zaatar ve Walid Raad tarafından kurulmuştur. Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Arap Diasporasına dair yaklaşık beş yüz bin fotoğraf ve belge burada toplanmakta ve korunmaktadır (Arab Image Foundation, t.y.). Kâr amacı gütmeyen bağımsız vakfın arşivi aynı zamanda sanatçılara da açıktır. Bu sayede tarihin ve arşivin sanat alanında yeniden değerlendirilmesi imkânı doğmuştur. Raad'ın çalışmalarında görsel kültür, geçmiş ve tarihe dair kavramlar önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca anlaşılmaktadır ki; Raad aynı tarihlerde AIF¹ çatısı altında gerçek bir kültürel miras arşivi çalışması yaparken aynı zamanda da Atlas Grup Projesi ile arşiv, tarih, kültür, bellek gibi kavramların sorgulandığı kurgusal çalışmalar yapmıştır.

Bu makalede, Raad'ın çalışmalarının Atlas Grubu projesi özelindeki hakikat, tarih ve hafıza gibi kavramlara dair yerleşik varsayımlarımıza ilişkin nasıl yeni sorgulama alanları açtığı veya açabileceği incelenmiştir. Atlas Grubunu inceleyen yazıların yanı sıra arşiv sanatını araştıran Hal Foster ve Borga Kantürk gibi isimlere ait kaynaklardan yararlanılmıştır. Bir güncel sanat çalışması örneği olarak ele alınan Atlas Grubu Projesinin arşiv sanatı bağlamında incelenmesiyle hakikat kavramı etrafındaki içeriği görünür kılınmıştır.

2. Atlas Grubu Projesi Üzerine

Atlas Grubu, Walid Raad'ın 1990'ların sonunda kurduğu sanal bir kolektiftir. Raad bu kolektif çatısı altında Lübnan'ın yakın tarihsel geçmişini ele almıştır. 1989 ile 2004² yılları arasında gerçekleştirdiği bu *sözde* 15 yıllık projede özellikle 1975 ve 1991 yılları arasında Lübnan'da yaşanan savaşlara odaklanmış ve bu bağlamda çalışmalar üretmiştir. Raad, sanatında kullandığı mizah ve ironiyi burada da göstermiştir. Projesini 15 yıllık proje olarak tanımlamasına rağmen Atlas Grup çalışması kişisel internet sayfasında *devam eden projeler* başlığı altında yer almaktadır ve yanında parantez içinde şu not yazılıdır: “aşağıdaki tarihler aksini ima etse bile” (Walid Raad, t.y.).

Atlas Grubu, New York ve Beyrut'ta tutulan film, videokaset, fotoğraf ve diğer nesnelere arşivlerinden oluşturulmuştur. Bu arşivler kamuya sunulduğunda ise karışık medya yerleştirmeleri, tek kanal video gösterimleri, konferanslar, performanslar, görsel ve edebi yazılar şeklini almıştır.

Kolektifin ismine bakıldığında, isim seçimindeki bilinçli tercih Raad'ın çalışmalarındaki amacına paraleldir. Atlas'ın güncel Türkçe sözlükteki şu iki kelime anlamı bu noktada önemlidir;

1. coğ. Dünyanın, bir ülkenin, bir bölgenin fiziksel ve siyasal coğrafyası ile ekonomi, tarih vb. konularda toplu bilgi vermek için bir araya getirilmiş coğrafya haritaları derlemesi. 2. Bir konuyu açıklamak için hazırlanmış resim veya levhalardan oluşmuş kitap: Anatomi atlası. Dil atlası. (Türk Dil Kurumu, t.y.).

Kelimenin birinci anlamı Raad'ın Lübnan'ın tarihsel geçmişinin bir haritasını çıkarma amacına benzer bir anlam içermektedir. İkinci anlamı ise yine benzer şekilde bu arşivleme çalışmasının görsel boyutuna gönderme yapmaktadır. Kısacası Raad bu projede sanatçı perspektifinden Lübnan İç Savaşı'nın bir atlasını çıkarmaktadır.

¹ Arab Image Foundation.

² “Atlas Grubu 1999 yılında kurulmuş olsa da, Raad geçmişte Atlas Grubu Projesi'ni 1947, 1967 ve 1999 yıllarıyla tarihlendirmiş, yakın zamanda ise 1989-2004 yılları arasında karar kılmıştır” (Narusevicius, 2014, s. 45).

Raad Lisans eğitimini *Fotoğraf* üzerine almasına ek olarak Lisansüstü çalışmalarını da *Kültürel ve Görsel Çalışmalar* alanında yapmıştır ve 80'li yıllarda Lübnan İç Savaşı sırasında rehine olarak tutulan Amerikalı ve Avrupalılar üzerine tez hazırlamıştır (Cotter, 2016). Bu bilgiler ışığında bakıldığında Raad'ın sanat üretimindeki belgeleyici-arşivleyici tavrın ve malzeme olarak fotoğraf, film, video kullanımının altyapısının eğitim hayatıyla bağlantılı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Raad'ın kullandığı tekniğin, içeriğin ve malzemenin, birbirini destekleyen bilinçli tercihler olduğu söylenebilir.

Spieker'a (2008, s. 152) göre Raad fotoğrafı travma ile ilişkilendirir; travmatik olarak tanımladığımız şeyin, etrafımızdaki dünyayı artık tutarlı, bütünleşik bir imge olarak göremediğimiz noktada bize musallat olmaya başlayan bir göstergeler kümesi olduğunu ileri sürer. Travmada gerçekliğin ve deneyimin mutlaka geri dönmesi gibi fotoğraf da dondurduğu ve işaret ettiği gerçekliği geri çağırır.

Raad'ın en bilinen projelerinden biri, 1990'ların başında başladığı ve halen devam etmekte olan *Atlas Grubu* serisidir. Atlas Grubu Projesi Raad'ın Lübnan İç Savaşıyla ilgili topladığı fotoğraf, video gibi tarihi belge ve dokümanlardan oluşan kurgusal bir arşivden oluşmaktadır. Bu arşiv nesnelere aracılığıyla savaşın Lübnan halkının kolektif hafızasını nasıl şekillendirdiği ve geçmiş anlatısının şekillenmesinde iktidarların rolü üzerine bir sorgulama alanı açmaktadır.

Raad'ın Lübnan İç Savaşı'nı bir anlamda yeniden üretmesi Hal Foster'ın arşiv sanatı için kullandığı *Post-production* kavramına denk düşer. Foster'a (2004, s.5) göre arşiv sanatı "mutlak kökenlerden çok belirsiz izlerle ilgilenir". Bu nedenle Raad'ın Atlas Grubu Projesi de arşiv sanatı bağlamında değerlendirilebilir ve savaşın bütünsel bir anlatısını ortaya koymaktansa küçük hikayelere odaklanır.

Raad, yeniden üretilmiş belgelerini sergilemek yerine çoğunlukla akademik bir derste sunar. Bu nedenle belgeler izleyicinin somut olarak erişebileceği eserler değil, bir slayt halinde dijital olarak sahnelenen performansların parçaları olarak kalırlar. Yine bu nedenle Raad Atlas Grubu'nda tekil sanat eserleri yaratmak yerine; sanat alanını kullanarak tüm parçaların toplamından doğan bütünsel bir anlatı ortaya koyar.

Atlas Grubu, tarihsel olayların nesnel ve tutarlı aktarımının mümkün olup olmadığı sorusu ile de ilgilidir. "Raad daha çok kimin bilgi üretme yetkisine sahip olduğu, geçerli bir belgeyi neyin oluşturduğu ve tarihin birincil kaynak belgelerden oluşan bir arşivden nasıl yapılandırıldığı ile ilgilenmektedir" (Narusevicius, 2014, s. 43). Tarih ve hafızanın nasıl inşa edildiği ve bunların iktidar yapıları, ideolojiler ve propaganda araçları tarafından nasıl şekillendirildiği çalışmalarının temel sorularıdır.

Atlas Grubu'nun ana temalarından biri de kişisel hafıza ile resmi tarih arasındaki gerilimdir. Raad projesinde kişisel hafıza ile ortak tarih anlayışı arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin zaman içerisinde nasıl inşa edilip şekillendiğini sorgulamaktadır. Atlas Grubu arşivine kendilerine ait belge ve arşivlerini bağışlayan kişilerin ortaya koyduğu savaş anlatısıyla resmi tarih anlatısı çelişir gibi görünmektedir. Bu noktada proje izleyiciye savaşlara, çatışmalara ve ihtilafı alanlara dair tarih yazımının sanıldığından daha karmaşık ve zorlu olduğunu gösterir.

Kantürk'e (2011, s. 124) göre Atlas Grup Projesi yapısökümcü bir alternatif tarih okumasıdır. Tarih anlayışı artık tüm bireyleri içine alan tek merkezli bir anlayış yerine tek tek bireylerin var olduğu çok merkezli yeni bakışları da içeren bir kavram olarak düşünülebilir. Raad'ın Atlas Grubu çalışması bu çeşit bir *mikro tarih* okumasıdır. Mikro tarih anlatısı büyük bütünsel anlatının çeperlerinde kalan, görünmeyen veya aksini iddia eden anlatıları da içerebilir. Bu nedenle kıymetlidir. Çünkü hakikat genellikle bu şekilde çok yönlüdür ve gri alanlarda saklıdır. Raad çalışmasında "Batının kapital gücü ve enformatik geleneği ile kurumsallaşan kayıt tutma eylemi karşısında, bu yönden beslenen ancak kayda geçirilebilir bir yeni tarih yazım pratiği Doğu için mümkün müdür?" (Kantürk, 2011, s. 126) sorusunun cevabını arar. Benzer şekilde Narusevicius'a (2014, s. 43) göre de Raad, Lübnan iç savaşlarının bir tarihinin yazılabileceğini reddeder ve bunun yerine bir *karşı-tarih* yaratmaya çalışır.

Atlas Grubu Projesine dair bir diğer önemli mesele ise *geçmiş* kavramına dair yerleşik bilgi, deneyim, tecrübe ve önyargılarımızı yeniden değerlendirmemiz gerekebileceğini göstermesidir. Geçmiş, tanıklıklar ve arşivler-belgeler aracılığıyla anlamlandırılır. Görsel temsil araçları olarak fotoğraf ve video gibi araçlar geçmişi tanımlamak konusunda önemli kaynaklardır. Raad'ın Atlas Grubu Projesi'nde kullandığı tarihi fotoğraf ve videolar, tarihi tanımlarken nelerin *kanıt* olabileceğine dair genel düşünceye meydan okur. Çünkü arşivde savaşa dair şiddet görüntülerinin olduğu belgeler dışında kasıtlı olarak müdahale edilmiş belgeler de bulunur. Bu durum görsel kanıtların güvenilirliğini sorgularken, tarihsel hakikate ulaşmanın kolay olmadığı gibi manipüle edilebilirliğini de göstermektedir.

Atlas Grubu Projesinde Raad hakikat hakkındaki varsayımları sorgularken kullandığı yöntemlerden biri de ironidir. Çalışmalardaki mizah ve ironi kullanımı, sanatçının hâkim tarih ve bellek anlatılarına eleştirel bir şekilde yaklaşmasına olanak tanır. Bu sayede dünyayı algılamının yeni olanakları mümkün hale gelir.

Atlas Grubu Projesi aynı zamanda Lübnan'daki savaşlar üzerinden daha genel olarak kolektif tarihsel travmatik olayların temsiliyle de ilgilidir. Proje ile savaşların yarattığı toplumsal, altyapısal ve ruhsal yıkımı gösteren eserler üretilmiştir. Somut bir gerçeklik üzerinden evrensel bir içerik kurgulamıştır. Lübnan İç Savaşından yola çıkılarak daha genel anlamda savaşlar, politika ve tarih yazımı hakkında düşünceler üretilmiştir.

3. Atlas Grubu Projesini Kurgu ve Gerçeklik Kavramları Bağlamında Okumak

Walid Raad'ın Atlas Grup çatısı altındaki üretimlerinin belki de en önemli noktası gerçeğin ve kurgunun sınırında konumlandırılmış olmalarıdır. Burada *gerçekten* kasıt çalışmalara kaynaklık eden dokümanların hakiki belgeler olmasıdır. Bunlar Raad'ın arşiv araştırmalarından elde ettiği tarihsel değeri olan belgelerdir. *Kurgusal boyutu* ise Raad'ın projedeki amacının salt arşivleme olmamasıdır. Raad gerçeklikten yola çıkarak Lübnan'da yaşanmış iç savaş üzerinden kendi gerçekliğini oluşturur. Çalışmalarını orijinal tarihsel dokümanlardan bağımsız ve bu sanal projesine paralel olarak dijital boyutta yeniden kurgular. Raad'ın çalışmalara dair verdiği bilgilerin doğruluğu hakkında hiçbir zaman tam olarak tatmin olunamaz. Burada her şeyden şüphe edilir fakat hiçbiri de olasılıksız değil, aksine son derece inandırıcıdır. Bu durum Raad'ın bilinçli tercihidir.

Misal Adnan Yıldız'ın (2015) aktardığı sözleriyle Raad projede kurgu ve gerçeklik arasındaki sınırları bulanıklaştırma amacını şöyle açıklar;

Farklı yerlerde ve farklı zamanlarda Atlas Grubu'nu hayali bir kuruluş olarak tanımladım. 1976'da kurduğum bir kuruluş olarak ve 1976'da Maha Traboulsi tarafından kurulmuş bir kuruluş olarak. 1999'da Lübnan'da ise 'Atlas Grubu 1967'de Beyrut'ta kurulan kâr amacı gütmeyen bir kuruluştur' dedim. 2000 yılında New York'ta ve 2002 yılında Beyrut'ta 'Atlas Grubu 1999'da kurduğum hayali bir kuruluştur' dedim.

Kişisel, tarihsel, kültürel ve politik durumlarla coğrafi konum ve benim izleyiciyle kişisel ve profesyonel ilişkiye göre ve onların Lübnan'ın politik, ekonomik ve kültürel tarihi hakkında, Lübnan'daki, Orta Asya'daki savaşlar hakkında ve çağdaş sanat hakkında ne kadar bilgisi olduğuna göre, farklı zamanlarda ve farklı mekânlarda farklı şeyler söyledim. Aynı zamanda daima Atlas Grup belgelerinden ürettiğim ve hayali bireylere atfettiğim sergilerden ve konferanslardan söz ediyorum. Fakat bu doğrudan ifade bile, pek çok durumda izleyiciler ve okuyucular için Atlas Grubu'nun ve belgelerinin hayali doğasını açığa çıkarmada başarısız oluyor.

Bu sözler ışığında Raad'ın Atlas Grup hakkında gerçek olanı çarpıtarak izleyiciyi doğruluk ve gerçeklik kavramlarına dair mutlak bir şüpheye götürdüğü görülür. Daha sonrasında sergiler esnasında verdiği konferanslarda durumu açıklamaya çalışsa da izleyicinin bu durumu anlamakta ve ikna olmakta zorlandığını ifade etmektedir. Raad'ın gerçeği bu denli çarpıtması esasen gerçek denilen kavramın önemini, tutarlılığını ve değişkenliğini sorgulamaya neden olur. Mutlak bir gerçekliğin olmadığını, gerçekliğin çeşitli odaklar tarafından çarpıtılabileceği gibi, izleyen tarafından da tam olarak anlaşılamayabileceğini göstermektedir.

Raad'ın projesinde sunduğu belgeler, hikâyeler ve şahıslar kendisinin uydurduğu gerçeklerin ve geçmiş hikâyelerin bir karışımıdır. Ancak bunların hepsi, sanatçının Lübnan ve diğer ülkelerdeki araştırmalarının ürünüdür. Yani Raad her ne kadar izleyiciyi eserlerin kaynağına ve gerçekliğine dair çeşitli yollarla manipüle etmeye çalışsa da proje altındaki tüm üretimler Walid Raad'a aittir.

Atlas Grubu arşivindeki eserler birkaç ana kategori altında yer alan serilerden oluşmaktadır. Bu kategoriler Raad'ın eserlerin kaynağına dair yaptığı manipülasyona dayanır. Bunlardan bazıları Walid Raad'a, bir hayali kuruluş olarak Atlas Grubuna veya Dr. Fadl Fakhouri gibi gerçekte var olmayan birtakım hayali kişilere atfedilmiş eserler ve anonim eserlerdir (Jahn, 2004).

Fotoğraflar ve onların işaret ettiği şeyler *gerçek* olduğu için çıktılarının tamamen kurgu olduğu söylenemeyeceği gibi; Raad'ın gerçeği bağlamından kopardığı ve bu materyallerle, kendi söylemleriyle

kendi gerçekliğini kurguladığı için tamamen gerçek oldukları da söylenemez. Bu bakımdan Raad'ın Atlas Grup üretimleri gerçeklik ve kurgu arasında gidip gelen üretimler olarak algılanmaktadır. Belki de Orit Gat'ın (2015) Raad'ın Moma'daki sergisi üzerine yazdığı makalede "Gerçek mi kurgu mu? Fark eder mi?" dediği gibi Atlas Grubu da izleyiciye hakikatin önemsizleştirildiğini gösterir. Bu nedenle Gat'ın ifadesinden de yola çıkarak Atlas Grubu'nu *hakikat-sonrası* kavramı ile ilişkilendirmek mümkündür. Hakikat sonrası kavramı Oxford sözlüklerine göre nesnel gerçeklerin, kamuoyunun şekillenmesinde, duygulara ve kişisel inançlara hitap edilmesi kadar etkili olmaması olarak tanımlanmıştır (Mcintyre, 2019, s. 5). Raad'ın Atlas Grubu çalışmalarını anlatırken gösterdiği inandırıcı performansları çalışmaların sahte ve kurgulanmış içeriğinin fark edilmesini engellediği gibi; Raad'ın bunların düzenlenmiş üretimler olduklarını itiraf ettiğinde dahi izleyiciler ikna olmakta zorlanmıştır. Hakikat-sonrası, hakikatin önemsizleşmesi kadar kolaylıkla çarpıtılabilmesini de içerir. Raad'ın çalışmaları da belirli amaçlar doğrultusunda hakikatleri çarpıtmanın ne kadar olası olduğunu göstermektedir.

Görsel 1. *Notebook Volume 38: Already Been in a Lake of Fire*, Walid Raad, 1989-2004 (Theatlasgroup1989, t.y.).

Atlas Grup Projesini Raad'ın manipüle ederek atfettiği şekilde farklı kişilerden örneklerle incelemek yerinde olacaktır. Bunlardan birisi de Dr. Fakhouri'ye atfedilen kolaj çalışmalarıdır. Çalışma görselleriyle ilk karşılaşmada Raad'ın titiz ve arşivci tavrı dikkat çeker. Raad'ın arşive yaklaşımı Görsel 1'de ve tüm diğer Atlas Grubu çalışmalarında görülebilen önemli özelliklerden biridir. *Sahte gerçeklerin* ikna edici özelliğini artırmak için son derece sistematik çalışmıştır Raad.

Görsel 1'de ve diğer birçok örnekte olduğu gibi Raad'ın çalışmalarında görüntü-metin iş birliği söz konusudur. Bu titiz sunum tarzı ve çalışmaların kenarlarında yazılmış olan açıklayıcı metinler görsellerin bir arşiv çalışması olduğuna dair izleyiciyi ikna eder. Görsellerle birlikte kullanılan diğer el yazısı metinler de aynı amaca farklı şekilde hizmet etmektedir. El yazısı metinler eserin kaynağına ait orijinal el yazısı, diğer arşivleyici metinler ise sonradan eklenmiş izlenimi verir. Tüm öğeler izleyiciyi kurgunun gerçek olduğuna inandırmaya hizmet eder.

Raad ayrıca uydurduğu kişilerle ilgili çeşitli senaryolar da yazar. Onların kimlikleri ve kişilikleri hakkında bilgiler vererek kurgunun inandırıcılığını artırır. Örneğin, "Dr. Fakhouri 1993 yılındaki ölümüne kadar Lübnan Savaşı'nın önde gelen tarihçilerinden biriydi" (The Museum of Modern Art, t.y.) diyerek kurgu karakteri hakkında ikna edici veriler sunar.

Görsel 1'de görülen defter 145 araba kolaj fotoğrafından oluşmaktadır ve tüm arabalar 1975-1991 yılları arasında Lübnan'daki patlamalarda kullanılan arabaların model ve rengine uygun olarak seçilmiştir (The Atlas Group, t.y.-f). Araçların çevrelerinden kesilmiş görüntüsü ise referans sorununu ortaya çıkarır. Çünkü belirli bir olay ve araç arasındaki bağlam koparılmıştır (Spieker, 2008, s. 159). Ayrıca Arapça yazılmış el yazısı metinlerde patlamanın yeri, zamanı ve tarihi, yıkımın derecesi, kullanılan patlayıcının tipi ve ağırlığı yer almaktadır. Çalışmanın başlığı Nirvana'nın *Lake of Fire* isimli şarkısına gönderme yapar. Eser başlığı *Ateş Gölü* olarak Türkçeye çevrilebilir. Nirvana'nın şarkısında geçen bu betimleme bir cehennem metaforudur ve Raad'ın bu göndermesi, savaş sonrası şimdiden cehenneme dönmüş bir coğrafyayı ima eder.

Görsel 2. *Hostage: The Bachar Tapes (#17 and #31)_English Version*, Walid Raad, 1989-2004 (Theatlasgroup1989, t.y.).

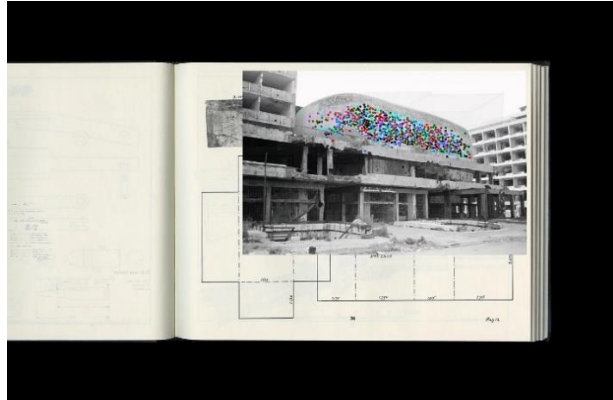
Kişilere atfedilen bir diğer çalışma, Görsel 2’de görülen ve Souheil Bachar’a ait olduğu söylenen bir video çalışmasıdır. Yine Raad’a ait bir kurgu olan bu video çalışmasında Bachar’ı Lübnan’lı ünlü bir oyuncu canlandırmıştır. Bu noktada şöyle bir nüans ortaya çıkar; Bachar olayındaki gerçeklik meselesi, aktörü tanımaları nedeniyle Lübnanlılar için diğer insanlara göre zayıf olacaktır. Bu durumda kurgunun inandırıcılığı eserin göstergelerinin dışında izleyicinin ön bilgisiyle de değişken duruma gelir.

Rehine: Bachar Kasetleri’nde *Batı Rehine Krizi*, Souheil Bachar’ın hayali ifadesi vasıtasıyla incelenir. Çalışma, 1980’lerde ve 1990’ların başlarında Terry Anderson ve Terry Waite gibi batılı erkeklerin Lübnan’da militanlar tarafından kaçırılması ve alıkoyulmasına gönderme yapmaktadır (The Atlas Group, t.y.-a). Rehine krizleri gerçekten yaşanmıştır fakat Souheil Bachar, Raad’ın kurguladığı bir karakterdir. Raad tam olarak tarihsel gerçeklikle kurguyu birbirine karıştırır. Ortaya çıkan şeye ne tamamen hakikat ne de tamamen sahte olarak bakmak mümkündür.

Raad, Atlas Grubu’nda arşivlediği her dosya grubunda çalışmaların içeriği hakkında bir hikâye yazar. Tüm kurgu metinler manipüle edilmiş görsellerle birlikte çalışmaların bağlamını oluştururlar. Raad’ın Rehine: Bachar Kasetleri çalışmasıyla ilgili yazdığı hikâye ise şu şekildedir;

Rehine: Bachar Kayıtları’nda bu kriz, 1983-1993 yılları arasında Lübnan’da rehine tutulan Souheil Bachar’ın tanıklığı üzerinden inceleniyor. Souheil’in tutsaklığıyla ilgili dikkat çekici olan şey, 1985 yılında üç ay boyunca beş Amerikalı ile aynı hücrede tutulmuş olmasıdır: Terry Anderson, Thomas Sutherland, Benjamin Weir, Martin Jenco ve David Jacobsen. Souheil 2000 yılında The Atlas Group ile iş birliği yaparak esaretiyle ilgili elli üç video kaset hazırladı. 17 ve 31 numaralı kasetler Souheil’in Lübnan dışında yayınladığı tek kasetlerdir. Kasetlerde Bachar, Amerikalılarla birlikte tutulmasının kültürel, metinsel ve cinsel yönlerini ele alıyor. (The Atlas Group, t.y.-a)

Atlas Grup çalışmaları arasında belki de en çok bilinen çalışmalar Walid Raad’a atfedilen, müdahale edilmiş fotoğraf çalışmalarıdır (Görsel 3 ve 4).

Görsel 3. *Let’s be Honest, The Weather Helped*, Walid Raad, 1989-2004 (Theatlasgroup1989, t.y.).

Dürüst Olalım Hava Yardımcı Oldu isimli çalışma serisi Raad'ın Atlas Grubu içerisinde kendi adına atfettiği çalışmalardandır. Raad bu fotoğraf serisinin hikâyesini şu şekilde ifade etmektedir;

1970'lerin sonunda Beyrut'ta çevremdeki pek çok kişi gibi ben de mermi ve şarapnel topluyordum. Bombardmanın yaşandığı bir gece ya da günün ardından sokaklara koşup duvarlardan, arabalardan ve ağaçlardan mermileri toplardım. Her mermiyi nerede bulduğuma dair ayrıntılı notlar tuttum ve bulduğum yerleri fotoğrafladım, delikleri merminin çapına ve mermilerin uçlarında bulduğum büyüleyici tonlara karşılık gelen noktalarla kapladım. Mühimmat üreticilerinin fişeklerini ve kovanlarını işaretlemek ve tanımlamak için farklı renk kodlarını takip ettiklerini fark etmem on yılımı aldı. Defterlerimin Lübnan'da savaşan çeşitli milis ve ordulara tedarik sağlamaya devam eden on yedi ülke ve kuruluşu kısmen katalogladığımı fark etmem de bir on yılımı aldı: Belçika, Çin, Mısır, Finlandiya, Almanya, Yunanistan, Irak, İsrail, İtalya, Libya, NATO, Romanya, Suudi Arabistan, İsviçre, ABD, İngiltere ve Venezuela. (The Atlas Group, t.y.-b)

Bu inandırıcı hikâye vasıtasıyla Raad bir anlamda kurgusal boyutta çalışmalarının kavramsal alt metinlerini yazmaktadır. Bu hikâye de büyük olasılıkla kurgudur. Çünkü hasarlı binalardaki mermi izlerini tek tek işaretlemek pek mümkün değildir. Aynı şekilde bir başka çalışmasında bir ağaca isabet eden mermileri de işaretlediğini gösterir Raad fakat bu kadar mermi isabet eden bir ağacın ayakta kalması mümkün değildir. Bu noktada şüphe kapısını her zaman aralık bırakır Raad. Çünkü önemli olanın kurgu ya da gerçek olmadığını, içerik olduğunu göstermek istemektedir. Hikâyeler ve belgeler uydurma veya çarpıtma şeyler olsa da verilen mesaj Lübnan'daki iç savaş üzerinden evrensel bir mesajdır.

Görsel 3'teki örnekte görülen siyah beyaz tarihi savaş sonrası kent görünümü fotoğrafı ve renkli işaretler arasındaki zıtlık arkeoloji biliminin çalışma yöntemlerini de anımsatır. Tarihi değeri olan yapının üzerine eklenen restorasyon çalışmalarında eski yapının malzeme, renk ve dokusuna en yakın malzemelerle tamamlama yapıldığı gibi; sonradan eklenen yapıların fark edilir olması için ayırt edici şekillerde de yapılabilir. Raad'ın tarihsel olduğu iddia edilen fotoğrafı ve işaretlemeleri arasında da böyle ayırt edici bir görsellik vardır. Wroczynski'ye (2011, s. 768) göre "Noktalar, mermilere ve savaşın şehir manzarası üzerindeki yıkıcı etkisine atıfta bulunsa da 'bulunan' kurşun deliklerini gizledikleri için onarılmış, sabitlenmiş bir görüntü de sunabilirler". Benzer şekilde bu ikili yaklaşımı karanlık gerçeklerin üzerini örten renkli yalanlar olarak okumak da mümkündür. Lübnan İç Savaşı'nı destekleyen Batı ülkelerini gösteren renkli noktalar, savaşta görünür olmayan bağlantıları da ifşa etme amacını göstermektedir.

Görsel 4. *We Decided to Let Them Say," We are Convinced," Twice*, Walid Raad, 1989-2004 (Theatlasgroup1989, t.y.).

Görsel 4'te görülen fotoğraf da yine aynı seriden alınmış bir başka örnektir. Bu seride Görsel 3'te olduğu şekilde bir müdahale yoktur. Sade, siyah beyaz fotoğraflardan oluşan seride çeşitli kent, gökyüzü ve savaş manzaraları vardır. Walid Raad'ın görsellere müdahalesi muhtemelen dijital boyutta çeşitli deforme etme çabaları şeklindedir. Bunun dışında neredeyse derleme şeklinde topladığı görüntüler intihal, alıntı, kendine mal etme gibi sanatsal problemleri sorgulatur. Kendi başlarına sanatsal bir ifade aracı olarak üretilmemiş görseller, Walid Raad elinde bir proje çatısı altında sistematik bir şekilde derlenerek kurgusal hikâyeleriyle, büyük-küçük müdahalelerle, büyük yerleştirmelerin parçası olmalarıyla ve sergileme esnasındaki söyleşi performanslarıyla birer sanat eserine dönüştürülmüştür.

Projede yer alan savaş sonrası kent görünüm imgeleri aynı zamanda savaşın yapıları çevre üzerindeki etkilerini göstermektedir. Raad'ın kullandığı yıkılmış binaları ve sokak manzaralarını gösteren fotoğraflar, savaşın tüm şehir ve şehirde yaşayanlar üzerindeki fiziksel ve psikolojik etkilerini gösterir. Terkedilmiş gibi görünen kent imgeleri, savaşın şehirlerin kültürel ve entelektüel yaşamlarına olan yıkıcı etkisini de göstermektedir.

Raad'ın Görsel 4'te bir örneği görülen bu fotoğraf serisiyle ilgili aktardığı hikâyeye ise şu şekildedir;

1982 yazında, annemin Doğu Beyrut'taki dairesinin karşısındaki otoparkta diğerleriyle birlikte durdum ve İsrail'in Batı Beyrut'a kara, hava ve deniz saldırısını izledim. FKÖ³, Lübnanlı ve Suriyeli müttefikleriyle birlikte ellerinden geldiğince misilleme yaptı. Doğu Beyrut işgali memnuniyetle karşıladı ya da öyle görünüyordu ve bu kesin. Batı Beyrut buna direndi ya da öyle göründü ve bu kesin.

Hatta bir gün annem, orada konuşlanmış işgalci İsrail ordusunu fotoğraflamak için bana Beyrut çevresindeki tepelere kadar eşlik etti. Askerler, bir sonraki saldırı veya geri çekilme emirlerini beklerken vücutlarını ve silahlarını dinlendirdiler. 1982'de on beş yaşındaydım ve olaylara yaklaşmak ya da yeni edindiğim kamera ve lensin izin verdiği ölçüde yaklaşmak istiyordum. (The Atlas Group, t.y.-c)

Görsel 5. *Secrets in the Open Sea*, Walid Raad, 1989-2004 (Theatlasgroup1989, t.y.).

Atlas Grup'un bir başka önemli serisi bulunmuş dokümanlardan oluşan *Anonim* olarak işaretlenmiş eserlerdir. Yani Raad'ın ifadesiyle ne yaparını bellidir ne de Atlas Grup ortak üretimidir. Geçmiş anlatısı, tarih ve hakikat gibi kavramlar üzerinde çalışırken kurgusal üretimlere anonim kavramının da eklenmiş olması tesadüf değildir. Çünkü anonim, günümüze ulaşmış, algılanan fakat kaynağı-öznesi meçhul ve belki de şüpheli olanı temsil eder.

Görsel 5'te bu bağlamda yapılmış *Açık Denizlerdeki Sırlar* isimli çalışma yer almaktadır. Görsel olarak birbirine benzer olan baskıların hikâyesi hakkında Raad şunları söylemektedir;

Açık denizdeki sırlar, Beyrut'un savaştan zarar gören ticari bölgelerinin 1993 yılında yıkılması sırasında enkaz altında bulunan yirmi dokuz fotoğraf baskısından oluşuyor. Baskılar mavinin farklı tonlarındaydı ve her biri 111 x 173 cm ölçülerindeydi. 1994 yılında baskılar, koruma ve analiz için Atlas Grubuna emanet edildi. Atlas Grubu, baskılardan altısını kimyasal ve dijital analiz için Fransa ve İngiltere'deki laboratuvarlara gönderdi.

³ Filistin Kurtuluş Örgütü. İngilizce kısaltması PLO olarak bilinen, bağımsız ve özgür bir Filistin kurmayı amaçlayan bir örgüttür.

Olağandışı bir şekilde, laboratuvarlar mavi baskılardan küçük siyah beyaz gizli görüntüleri kurtardı. Küçük resimler, erkek ve kadınların grup portrelerini temsil ediyordu. Atlas Grubu, küçük siyah-beyaz görüntülerde temsil edilen tüm bireyleri teşhis edebildi ve hepsinin 1975 ile 1991 yılları arasında Akdeniz'de boğulan, ölen veya ölü bulunan bireyler olduğu ortaya çıktı. (The Atlas Group, t.y.-ç)

Görsel 6. *My Neck is Thinner Than a Hair*, Walid Raad, 1989-2004 (Theatlasgroup1989, t.y.).

Bir diğer arşiv serisi Görsel 6'da görülen, bombalı eylemler sonucu patlatılmış olan araçlardan fırlayan motor fotoğraflarından oluşmaktadır. Çalışma, "Atlas Grubu'nun 1975-1990 Lübnan savaşlarında 3641 bombalı aracın kullanımına ilişkin bir araştırma projesidir" (The Atlas Group, t.y.-d). Çalışmaların her biri solda siyah beyaz bir fotoğrafa sahip 100 adet çerçeveli baskılardan ve sağda, fotoğrafın yanına yerleştirilmiş el yazısı notları ve tarih damgalarıyla eşit büyüklükte bir kâğıttan oluşmaktadır (Baniotopoulou, 2010). Bu görüntüler, savaş sırasında patlayan bombaların ardından Beyrut şehrine dağılmış bulunan araba motorlarının gazetelerdeki fotoğraflarının ön ve arka yüzlerinin taranmış ve basılmış yeniden yorumlarıdır (Moma, t.y.). İddiasına göre sanatçı fotoğrafları Beyrut'taki An-Nahar Araştırma Merkezi'nden ve Arap Dokümantasyon Merkezi'nden bulmuştur (The Atlas Group, t.y.-d).

Patlamanın tarihi, fotoğrafçının adı ve resimlerin arkasında bulunan notların İngilizce çevirisi her baskının en altında yer almaktadır. Baskıların her birinin sağ kenarında, dikey olarak, sanatçının adı, çalışmanın ait olduğu Atlas Grubu dosyası, dosyanın adı ve işin üretim tarihi yer almaktadır. Toplam 5 edisyon üretilmiş olan ve sanatçının *evraklar* dediği çerçeveli baskılar duvarda dikdörtgen bir düzende sergilenmektedir (Baniotopoulou, 2010).

Bir bombalı araç patladıktan sonra bozulmadan kalan tek parça motordur. Balkonlara, çatılara veya bitişik sokaklara düşen motor, bombanın orijinal yerinden onlarca ve bazen yüzlerce metre uzağa fırlar. Savaşlar sırasında foto muhabirleri, motorları ilk bulan ve fotoğraflayan kişiler olmak için yarışmıştır. (The Atlas Group, t.y.-d)

Bunun sonucu olarak, Beyrut ilinin her yerinde otomobil motorları, balkon, çatı ve cadde yakınlarında bulunuyordu. Araba motorlarının fotoğrafları savaş zamanında gazete haberlerinde kullanılan ortak bir özellikti. Bu resimlerin tekrarlanan sunumu, savaşlar sırasında şiddetin sıradanlığına bir yorum olarak görülebilir.

Eser, tarihi bir gerçekliğin araştırılması, arşivlenmesi ve ironik yorumlanması arasında bir iş olarak anlaşılabilir. Dahası, Lübnan tarihinin belgelenmesinin ve hatırlanmasının bir yolu olmasının yanı sıra yazarlık, otorite ve özgünlük gibi konuları da incelediği söylenebilir.

Görsel 7. *I Was Overcome with a Momentary Panic at the Thought That They Might Be Right*, Walid Raad, 1989-2004 (The Atlas Group 1989, t.y.).

Atlas Grubu Projesi içerisindeki fotoğraflık anlatım yöntemlerinin arasında yerleştirme gibi farklı araçların kullanıldığı çalışmalar da bulunmaktadır. Görsel 7’de görülen örnekte Görsel 3’te bulunan fotoğraf çalışmasına ve içeriğine benzer mantıkta bir yaklaşım söz konusudur. Görsel 3’te kentin duvarlarındaki mermi izlerinden bir *savaşta parmağı olan ülkeler* kataloğu ortaya çıkaran Raad, karışık teknik çalışmasında da benzer şekilde *ölçeklendirme* fikrine dayanan bir çalışma yapar. Görsel 3’teki noktalar mermi izlerinin, Görsel 7’deki noktalar ise Beyrut’taki patlamaların yaşandığı yerlerin ölçekli bir modelidir.

Walid Raad’ın Görsel 7’deki çalışmayla ilgili anlattıkları şu şekildedir;

1994 yılında görevden alınana kadar Hassan, Lübnan Ordusu'nun Coğrafya İşleri Müdürlüğü'nde kıdemli bir topografçıydı. 1975 ile 1991 yılları arasında Beyrut'ta meydana gelen tüm patlamaların ölçekli modeli, 1994'te Lübnan parlamentosunun Kalkınma ve Yeniden Yapılanma komitesine sunuldu ve Lübnan'ın yakın tarihindeki en hararetli ve çekişmeli parlamento oturumlarından birini ateşledi. Tartışma, o sırada sürmekte olan tüm yeniden inşa faaliyetlerinin elden geçirilmesine ve askıya alınmasına yol açtı.

Burada sunulan model, 1994 yılında parlamenterler tarafından tahrip edilen, ki bazılarına göre yıkılan, orijinal modelin tam bir kopyasıdır. (The Atlas Group, t.y.-e)

Raad’ın Görsel 7’de görülen çalışma hakkındaki ifadesi de elbette şüphelidir. Enstalasyon çalışmasının diğer çalışmalardan farkı ise arşiv verisinin doğrudan kullanılmamasıdır. Arşivin yeniden üretiminden ziyade bir veri görselleştirme girişimi olmasıdır.

4. Sonuç

Sonuç olarak, Walid Raad'ın eserleri hakikat, tarih ve hafıza hakkındaki varsayımlara meydan okur. Gerçek ile kurgu, geçmiş ile şimdiki zaman arasındaki sınırları bulanıklaştırarak, etrafımızdaki dünyayı kavrayışımızı sorgulamaya ve temsili olanın gerçeklik algılarımızı şekillendirme gücünü fark etmeye davet eder. Özellikle Atlas Grubu Projesi, kişisel hafıza ile kolektif tarih arasındaki ilişki; her ikisinin de inşa edilme ve zaman içerisinde tekrar tekrar yeniden inşa edilme yolları üzerine zengin ve karmaşık bir bakış sunmaktadır. Arşivsel çalışmalarında kurgusal anlatıları ve belgeleri kullanan Raad, geçmişi hatırlama ve temsil etme yolları hakkındaki varsayımlara meydan okur ve izleyicinin dünyayı anlayışını şekillendirmede hikâye anlatımı ve yorumlamanın rolünü düşünmeye davet eder. Bu yönüyle de günümüzde çağdaş sanat düşüncesinin ve uygulama alanlarının multidisipliner yani çok yönlü yapısını yeniden gösterir. Raad, bir çağdaş sanatçı olarak kafasındaki düşüncüyü aktarmak için tek bir yol, yöntem veya üslup yerine çeşitli yolları denemekten çekinmemiştir. Bu bakımdan da sonuç değil süreç odaklı bir yaklaşım benimsemiştir. Hatta öyle ki bazı çalışmalarını projeksiyon sunumu ve anlatım/tartışma performansları şeklinde gerçekleştirmiştir. Ortada somut ve kalıcı bir *eser* olmadan, yani meşhur ve geleneksel *sanat eseri* mefhumu olmadan sanat yaratma düşüncesi de aynı zamanda sanatın hakikatini sorgulamanın yollarındandır.

Raad'ın Atlas Grubu çalışması izleyicinin gerçeklik ve kurgu algısı üzerine mevcut bakış açısını yeniden değerlendirmesi gerektiğini göstermiştir. Bu iki kavramın sınırlarını bulanıklaştırması ve birbirine karıştırması hakikate ulaşmanın zorlu ve karmaşık yapısını ortaya koymuştur. Tarih ve belleği oluşturan yaygın söylemlerin sorgulanması sanat alanının farklı kuramsal potansiyellerinden birini göstermiştir. Bu bağlamda Raad'ın sanatı tamamen sanatçının bakışı ile sınırlı salt bir estetik kurgu alanı olmanın ötesinde hakikati arama çabalarının bir alanı olma potansiyelini de taşır.

Kaynakça

- Arab Image Foundation. (t.y.). <https://stories.arabimagefoundation.org/>
- Baniotopoulou, E. (2010, Ağustos). Atlas Group, Walid Raad, My Neck is Thinner than a Hair: Engines, 2000–3. *Tate*. <https://www.tate.org.uk/art/artworks/atlas-group-raad-my-neck-is-thinner-than-a-hair-engines-t11912/>
- Cotter, H. (2016, 07 Ocak). Walid Raad's unreality show spins middle eastern history as art. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2016/01/08/arts/design/walid-raads-unreality-show-spins-middle-eastern-history-as-art.html>
- Foster, H. (2004). An archival impulse. *October*, 110, 3-22. <https://www.jstor.org/stable/3397555>
- Gat, O. (2015, 11 Aralık). Truth or fiction? Does it matter? Walid Raad at MoMA. *Ran Dian*. https://www.randian-online.com/np_review/truth-or-fiction-does-it-matter-walid-raad-at-moma/
- Jahn, W. (2004). Atlas Group/Walid Raad. *Artforum*, 42(10), 260-61. <https://www.artforum.com/events/atlas-group-walid-raad-204625/>
- Kantürk, B. (2011). *Güncel sanatta bellek üretimi yeni arşiv ve haritalandırma pratikleri* (Yayınlanmış sanatta yeterlik tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Mcintyre, L. (2019). *Hakikat sonrası*. Tellekt.
- Moma. (t.y.). <https://www.moma.org/collection/works/91530>
- Narusevicius, V. (2014). Walid Raad's double bind: The Atlas Group Project, 1989–2004. *Racar*, 39(2), 43-53. <https://doi.org/10.7202/1027748ar>
- Raad, W. (t.y.). <https://www.walidraad.com/artworks>
- Raad, W. (1989-2004). Notebook Volume 38: Already Been in a Lake of Fire. [Fotoğraf]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/n38](https://www.theatlasgroup1989.org/n38)
- Raad, W. (1989-2004). Hostage: The Bachar tapes (#17 and #31) English version. [Video]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/bachartapes](https://www.theatlasgroup1989.org/bachartapes)
- Raad, W. (1989-2004). Let's Be Honest, the Weather Helped. [Fotoğraf]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/weather](https://www.theatlasgroup1989.org/weather)
- Raad, W. (1989-2004). We Decided to Let Them Say, "We are Convinced," Twice. [Fotoğraf]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/convinced](https://www.theatlasgroup1989.org/convinced)
- Raad, W. (1989-2004). Secrets in the Open Sea. [Fotoğraf]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/sos](https://www.theatlasgroup1989.org/sos)
- Raad, W. (1989-2004). My Neck is Thinner Than a Hair. [Fotoğraf]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/neck](https://www.theatlasgroup1989.org/neck)
- Raad, W. (1989-2004). I Was Overcome with a Momentary Panic at the Thought That They Might Be Right. [Yerleştirme]. Walid Raad. (t.y.). [theatlasgroup1989. https://www.theatlasgroup1989.org/overcome](https://www.theatlasgroup1989.org/overcome)
- Spieker, S. (2008). *The big archive: Art from bureaucracy*. The MIT Press.
- The Atlas Group. (t.y.-a). <https://www.theatlasgroup1989.org/bachartapes>
- The Atlas Group. (t.y.-b). <https://www.theatlasgroup1989.org/weather>
- The Atlas Group. (t.y.-c). <https://www.theatlasgroup1989.org/convinced>

- The Atlas Group. (t.y.-ç). <https://www.theatlasgroup1989.org/sos>
- The Atlas Group. (t.y.-d). <https://www.theatlasgroup1989.org/neck>
- The Atlas Group. (t.y.-e). <https://www.theatlasgroup1989.org/overcome>
- The Atlas Group. (t.y.-f). <https://www.theatlasgroup1989.org/n38>
- The Museum of Modern Art. (t.y.). Selected works from the exhibiton.
<https://www.moma.org/slideshows/41/751>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Türk Dil Kurumu sözlükleri*. Erişim adresi (1 Ekim 2023):
<https://sozluk.gov.tr/adresinden edinilmiştir>.
- Wallen, J. (2011). The lure of the archive: The Atlas Project of Walid Raad. *Comparative Critical Studies*, 8(2-3), 277-293. <https://doi.org/10.3366/ccs.2011.0023>
- Wroczynski, E. (2011). The Walid Raad and the Atlas Group. *Third Text*, 25(6), 763-773.
<https://doi.org/10.1080/09528822.2011.624350>
- Yıldız, M. A. (2015). On Walid Raad's practice: The capital of preserving and the freedom of destroying. *Arte East*. <http://arteeast.org/quarterly/on-walid-raads-practice-the-capital-of-preserving-and-the-freedom-of-destroying/>